

DOPOLNILNO GRADIVO K PROBLEMU SLOVANSKIH PREFIKSOV EN IN ON

Stari ide. predlog *en (tudi red. *n) »v, na« je v slovanskih jezikih v e-jevski stopnji izpričan le v redkih primerih. Najbolj zanesljiv je psl. *ętro »hepar«, sln. jętra (n. pl.), sh. dial. (samo Dubrovnik) jetra (f. sg.), stcksl. jętro (n. sg.), r. csl. jatro, č. játra (n. pl.), star. játry (f. pl.), gluž. jatra (n. pl.), dluž. jętšo, plb. jōtra poleg p. jatrznica »jetrnica«. To popolnoma ustreza gr. εντεα »drob« in sti. antrá- »drob«. Tudi pri tej osnovi je slovanščina razvila mlajšo obliko na o-, sln. vōtroba »drob«, sh. ūtrobica »jetra« (na jugozahodu), ūtroba »drob«, stcksl. oNtroba (Ostrom., Supr.), r., ukr. utrōba »naročje, maternica«, p. wątroba »jetra«, č. ūtroba »drob«, gluž. wutroba »drob, srce«, dluž. hutšoba »srce«. Težko je dvomiti tudi v srbolg. predlog jędě »blizu, pri« poleg oNdě, joNdě »blizu, pri«, prim. r. csl. jaděčadinъ »pripadnik družine« (o tem Berneker, I 268). Opozoriti bi bilo treba tudi na mak. jatok poleg stcksl. oNtъkъ »stamen«, bolg. vъtъk, sln. vótek, r. utók, kar utegne biti kakor osamljeno csl. jatroba »drob« ali csl. jetrъ, jatri »noter« poleg oNtrъ tudi sled stare konkurence med predlogoma ę- in oN-. Seveda pa so to lahko plodovi mlajše analogije.

Ide. *en (*n) je dalo v baltskih jezikih lit. i (iñ, iñg), let. ie, stprus. en, v slovanskih jezikih pa bodisi oN ali vъ (vъn). Pri tem je že Miklošič, EW 222, opozoril, da imajo ti baltski predlogi, rabljeni kot prefiksi, še neko posebno pomanjševalno ali omejevalno funkcijo, npr. lit. įdukterė »rejenka, posvojenka« poleg duktė »hči«, pōdukra »pastorka«. Enako odgovarja let. ēdzeltens »nekoliko žolt«, iēvelgans »nekoliko prevlažen«, iēsānis »nekoliko preveč od rok (o tem Buga, Rinktiniai raštai II, 426-7) slovenskemu tipu óbel »nekam bled«, óbelno »siva mrena« (Slov. gorice) : belmo »siva mrena«, óčrn »nekam črn, črnikast«, óstar »nekam star«, ósuh »nekam presuh« itd. Enake tvorbe so staroukr. uzelenъ, učrъmъnъ, jubahъ »vijoličast (< ublědivъ), ki jih navaja Miklošič. V teh primerih bi lahko izhajali iz oN-, ki pa je vedno naglašen. Isto velja v slovenščini tudi za dial. tip vóraden »nekoliko preredeč« (o tem Miklošič, prav tam) ali vójda »nekoliko predebela deklica« iz *(v)oN-jěda (Bezlaj, Eseji 143). Težave pa povzročajo ruski dial. adverbi tipa vómalo »nekam premalo«, vótugo »nekam pretrdo«, vótesno »nekam pretesno«, ki so prav tako začetno naglašeni, toda izhajati smemo regularno iz vъ-. Mogoče je seveda vse te primere združiti, če poleg psl. oN in vъ(n)- suponiramo še posebni naglašeni tip *vó(n)-, šaj je razvoj začetnega vo- v o- v nekaterih slovenskih narečjih dokaj pogosten.

Semantično posebno zanimiv primer je koroški dial. adverb ólik, kar pomeni v 16. st. »navkljub« (Dalmatin, Register), v 19. st. pa »ne, sploh ne« (Jarnik) iz oN-likъ. Prvotni pomen bi lahko suponirali kot »nekam osamljeno, nekam odveč«;

oN je znak za nosni o, ker običajnega znaka tiskarna nima.

prim. lit. *laikas*, let *laiks*, kjer je sprva pomenilo »nepotreben, odveč«, danes pa substantivizirano »rok, plačilni termin« in celo »smrt« (o tem Fraenkel, LEW 331). Toda v primeru kakor je stcksl. *oNrod^b* »neumen«, *oNrožda* »neumnost«, str. *urod^b* »neumnež, tepček«, r. *juródivyj* »ubogi na duhu«, r. dial. *zavrodovat^b* »ponoreti«, sln. dial. *orodovati* »nemir delati, razbijati« (Kras), ima prefiks *oN-* že zelo staro izrazito nikalno funkcijo in že v stcksl. in v stari ruščini konkurira z *nerod^b* »brezbrižnost, malomarnost«, sln. *neroda* »nespretnež«, starejše *boga neroden* »neveren«, *nerodljiv* »brezskrben«, brezbrizen, neposlušen (Miklošič, SEW 280).

Vprašanje pa je, če je mogoče v slovenščini dokazati tudi prefiks *ę-* v takšni funkciji, kakor jo ima v baltskih jezikih. V primerih kakor je stcksl. *nejęvēr^b*, str. *nejavēr^b*, r. *nejavér* in str. *nejęsy^b* »pelikan« sta Meillet, Ét. 168 in Pederesen, Kelt. Gramm. I 45, videla sled ide. negacije *ne-* v redukcijijski stopnji, kakor je izkazana v germ. *un-*, oskijsko *an*, lat. *in*, itd. Pri tej negaciji ni nikjer mogoče zaslediti *o-*jevske stopnje, izključimo pa lahko tudi kakršnokoli možnost dveh različnih refleksov za redukcijijsko stopnjo *n*, v praslovanščini *ę* in *o^N* (= baltsko **in* in **un*). K temu problemu se je največkrat vračal Miklošič, ki je že v Vergl. Gramm. I² 310 opozarjal na csl. *nejętovēr^bn^b* poleg *nejęvēr^b* in postavljaj zraven sln. hist. oblike iz 17. st. *nevera*, *nejovera*, *neovera*, *nejoveren* (Stapleton), *neoveren*, *neovernost* (Skalar) in sklepal previdno, da bi mogli izhajati pri tem *-ję-* iz **j^bm-* (*jęti*, *j^bmo^N*), če ne bi temu oporekali csl. *nejęsy^b* »pelikan«, str. *nejasy^b*, v 10. st. *Νεασητ* »ime brzice na Dnjepru« (Konstantin Porfirogenet) in sln. *nejevolja*, star. *nejovolja*, dial. *nejevolān*, *navolen*. V etimološkem slovarju str. 69 pravi Miklošič: »sln. *nejevolja* »unwille« — mi je temno; str. 103 pa se zaradi ukr. *nemovir* »nevernež« *ne jme viry* »nima vere« in *imovira* »zapanje«, *neimovira*, *neimovirnyj* in starobl. *verújati* »verjeti«, *imovēr^bje*, *imovērnyj* »verjeten«, *vęrojatnyj* »veren«, *vęroimnyj* »lahkoveren« odloči za sestavljenko z *jęti*, *j^bmo^N* vendar samo pri tem primeru.

Kasnejši avtorji, kakor Jagić, JA V 161, Berneker, I 429, Vasmer, II 218, so za vse podobne primere posplošili enotno izhodišče iz osnove *jęti*, *j^bmo^N*, čeprav je obliko *ję-* težko funkcijsko pojasniti. Fraenkel, JA XXXIX 85, je mislil, da je to stari ide. imperativ, vendar ta njegova domneva ni vzdržala kritike. Semantično lahko izhajamo iz omejevalne funkcije prefiksa *ę-* tudi pri imenih tipa *Perejaslav^b*, *Javolod^b* kakor pri sln. *nejevoljen* »ne preveč pri volji« ali *jevereja* »vereja«. Slovenska historična dialektologija pa bo morala šele definitivno ugotoviti, če so dublete z *-o-* v 17. st. produkt križanja med funkcijsko enakimi *ę-* in *o^{N-}*, ali pa posledica mlajših narečnih sprememb.

Dosedanji avtorji so k temu pritegnili tudi ukr. *jaducha* »Asthma«, poleg *jáduch* (m.), r. dial. *jadúcha* (poleg *udúš^be*, *odýška*, dluž. *jaduš*, *jadušiwy*, *jadušiš*, gluč. *jadušiwy* (poleg *zadušiwy*). Prezrli pa so pri tem sln. *nadúha* »Asthma«, tudi *nedúha*, *néduha*, *nediha*. Sh. dial. čak. *nadušljiv*, kajk. *nadišljiv* (poleg štok. *zádúha*, *zádúšljiv*, *zágušljiv*), stč. v 14. st. *nádcha*, dial. č. *nátka*, *natka* »oteklina v ustih«, slš. *nátka* in ukr. dial. *natcha* »Asthma« (Karpati). Vse te oblike lahko rekonstruiramo v izhodno **ne-ję-ducha* s kontrakcijo *-eję-* v *-ę-*, pri tem pa je

sln. *na-* iz nikalnice *ne-*. Izguba nikalnice je v vseh slovanskih jezikih pogostna, prim. sln. *poreden*, č. *nepořádný* ali sln. *tečen* iz **ne-tečbn*⁷. Rusko *udúšbje* je morda iz *oN-*, drugi primeri so pa mlajše analogije. Semantično izhajamo lahko iz *jeŕi*, *j⁷moN*, prim. kor. dial. at* *n fânġin* »Asthma«, na kar opozarja Bernecker, ali pa iz *ę-* (*oN-*) z omejevalno funkcijo.

Zdi se, da bi s podobno kontrakcijo lahko pojasnili težavno in v strokovni literaturi že tolikokrat obravnavano razmerje med starejše slovenskim *obêden*, *oben*, kar je še ostalo živo v obrobni narečjih, danes *nobêden*, *noben* in č. *žádný*, stč. *izádný*, slš. *žiadon*, *žiadon*, p. *šaden*, *nišaden*, gluž. *žadyn*, dluž. *žeden* »nullus«. Stč. (*i*)*žádný* izvajajo navadno iz *žędati*, toda v tem primeru bi v poljščini pričakovali nazalno *-q-*; avtorji, ki poskušajo uskladiti druge slovanske tvorbe s pomenom »nullus« tipa csl. *ni edbn*⁷, sln. (*n*)*obêden* in mak., blg. *boedin* sponirajo za slovanski sever izhodišče **ni-že-jedbn*⁷, kar ne more pojasniti češkega *-á-*, ki kaže na stari nosnik (pregled literature: Trubačev, VJa VIII 28; kolebanje mnenj: Machek, EŠČ² 721). Staročeško *ižádný* je mogoče fonetično popolnoma regularno izvajati iz **j⁷bz-ję-jedbn*⁷ s pomenom »izmed manj kot eden«. Poljsko (*ni*)*šaden* je morda res bohemizem, kakor navadno skušajo to razlagati, čeprav je zaradi starosti teh oblik v tekstih ter zaradi kušubskega *žôden*, slovinskega *žô'uděn* in ukr. *nyžaden*, *žoden*, *žudnyj* to težko verjetno. Vendar je mogoče sponirati, da je lehitska jezikovna skupina na razvojni stopnji *(*i*)*žqjeden* zaradi kontrakcije in nato zaradi *-n-* v sledečem zlogu izgubila nazalnost.

Po izvršeni kontrakciji je seveda odpadel vsak semantični znak omejitve. Zato se je razvila po eni strani oblika *nižaden*, *nižádný*, po drugi strani pa je npr. blr. dial. *žadnyj* dobilo pomen »vsak«.

Slovensko *obêden*, *oben* »nullus« in v literaturi šele od začetka 18. st. *nobêden*, *noben*, dial. tudi *nibeden* (bkr.) ni nič manj težavno kakor severnoslovansko *žádný* (pregled literature: Ramovš, Slavica II 116; HGr. II 99—100). Po dosedanjih razlagah je to bodisi **ne(v)edbn*⁷ (Jagić, JA V 161), **ljubo-edbn*⁷ (Jagić, prav tam), **nibo-edbn*⁷ (Vaillant, RÉS I XI 66) ali **obęju-edbn*⁷ (Ramovš, prav tam). Z rekonstrukcijo **ob-ę-(j)edbn*⁷ bi se lahko izognili težavi, da se je pomen »nullus« razvil šele v nikalnih stavkih. Prvotni pomen predloga *ob-* je bil »na obeh straneh« (Machek, EŠČ² 404), torej bi lahko izhajali iz semantične rekonstrukcije »na tej in na oni strani manj kot eden«. Podobno je francosko *aucun* »nullus« iz latinskega *aliquis unus*, kjer ima *aliquis* prav takšno omejevalno funkcijo. Makedonsko in bolgarsko *boedin* »nekdo in nobeden« je verjetno staro **ljubo-edin*⁷ (Mirčev, Mak. pregled VIII 9), bolgarsko *nitoedin* »nobeden« pa že kaže pravo negacijo (*nito*, *nitu*, sln. *niti*). Tudi v slovenskih narečjih najdemo drugačne konstrukcije, tako npr. *ijéden* »nullus« (Vrsno, Plužna), *nídan* (Rezija), toda gen. *majdnąa* »niti enega«, kar je verjetno hibridna tvorba iz furl. *mai* »nikoli« in slovanskega **ni-edbn*⁷.

Problemu »nullus« v slovanskih jezikih bo seveda treba posvetiti še mnogo truda, preden bo vsestransko zadovoljivo rešen. Vendar se zdi, da ideja omejevalnega prefiksa *-ę-*, zabrisanega s kontrakcijami, bistveno pomaga premostiti semantične težave pri teh nedvomno zelo arhaičnih tvorbah.